

ІСТОРИКО-ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ЛАБОРАТОРІЯ. ДЖЕРЕЛА

УДК 025.3:655.3.066.11:015(477)«16/17»

DOI: <https://doi.org/10.37919/3083-6212.2025.2.92-101>

Заболотна Н.В.

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу стародруків та рідкісних видань
НБУ ім. В.І. Вернадського
<https://orcid.org/0000-0002-2302-959X>
e-mail: zabolotna@nbuv.gov.ua

УНІВСЬКІ Й ПОЧАЇВСЬКІ СТАРОДРУКИ — ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВ

У статті проаналізовано унівські та почаївські стародруки як важливі джерела дослідження української й церковнослов'янської мов крізь призму попримірникових друкованих каталогів НБУВ. Розкрито роль монастирських друкарень XVI–XVIII ст. у формуванні кириличної друкованої спадщини та окреслено тематичний, мовний і жанровий репертуар їхніх видань. Особливу увагу приділено науковим каталогам унівських і почаївських стародруків як інструментам фіксації варіантів видань, художнього оформлення та історії побутування окремих примірників. Показано, що каталоги містять не лише бібліографічні описи, а й значний корпус друкованих текстів і маргінальних записів, більшість з яких публікується вперше. Проаналізовано мовну специфіку цих записів, їхню географію, хронологію та функціональне різноманіття — від провенієнцій до молитов, поезії й нотаток особистого характеру. Доведено, що унівські та почаївські стародруки репрезентують важливий матеріал для вивчення української книжної мови й української редакції церковнослов'янської мови ранньомодерного часу. Зроблено висновок про високий джерелознавчий потенціал каталогів НБУВ для історико-лінгвістичних досліджень і укладання історичних словників української мови.

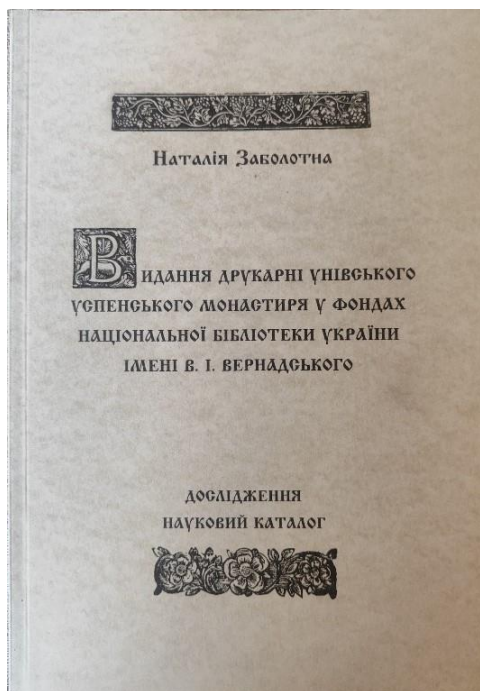
Ключові слова: унівські стародруки; почаївські стародруки; кириличне книгодрукування; українська мова; церковнослов'янська мова; наукові каталоги; маргінальні записи.

Українська кирилична друкована спадщина становить вагому і самобутню складову національної культури. Стародруки, видані українськими друкарнями, були зорієнтовані не тільки на місцевого читача, а й побутували далеко за межами українських етнічних земель, охоплюючи в тому числі країни Балкан і Дунайські князівства, що вводить давнє українське книговидання в загальноєвропейський історико-культурний контекст. Попри те, що стародруковані книги — тиражовані видання, які часто виходили накладами, більшими за нинішні, кожна з них є унікальною, бо несе на собі відбиток історії побутування та ознаки, що виокремлюють конкретний примірник з-поміж накладу — покрайні записи, екслібриси, характерну оправу. Не менш важливим є наявність у видання варіантів набору чи оформлення. Зафіксувати, систематизувати і ввести в науковий обіг цю інформацію дають змогу попримірникові наукові каталоги стародруків. Актуальність таких каталогів зростає саме нині, коли трагічне сьогодення активізує звернення до давньої історії та нагадує про важливість збереження історико-культурної спадщини, у тому числі книжкової.

Українські друкарні XVI–XVIII ст., що випускали книги кириличним шрифтом, діяли переважно при монастирях або релігійних організаціях — братствах, внесок приватних друкарень був кількісно меншим. Серед публікацій монастирських друкарень XVII–XVIII ст. переважали богослужбові видання та книги Святого Письма, поширеними були збірки проповідей, література для духовного навчання мирянам і священникам, посібники для священників, регламентаційна церковна література, також виходили друком букварі, а зовсім мала частка належала всім іншим жанрам — від практичних порадників до творів духовної поезії та оказіональних аркушеви друків. Закономірно, що значна частина цих стародруків опублікована церковнослов'янською (це стосується не тільки канонічних текстів, а й деяких богословських праць), решта — простою мовою. В історії друкарень Унівського монастиря та Києво-Печерської лаври відомі також видання румунською мовою.

Викладене дає приблизне уявлення про загальний характер кола кириличних видань друкарень Унівського та Почаївського монастирів, які увійшли до відповідних каталогів, укладених на матеріалах фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (НБУВ). Більша частина описаних книг і аркушевих видань зберігається у відділі стародру-

ків та рідкісних видань, окремі — у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій та Інституті рукопису; почаївські стародруки з нотами є також у відділі музичних фондів.

Каталог унівських стародруків¹ включає описи 141 примірника 20 видань — книжкових та аркушевого, серед яких є ті, що вперше виявлені в НБУВ і введені в науковий обіг. Хронологічно унівські стародруки охоплюють 1648–1747 рр.: прийнято вважати, що друкарня діяла з перервами з 1648 по 1770 рік, випустивши за цей період, згідно з нашими даними, 52 видання. Отже, кількісно в НБУВ представлено менше половини унівських видань. Проте важливо, що вони охоплюють всі основні тематичні групи: видання частин Біблії, літургійні книги, літературу для священників, є також аркушеве видання, а для їх оформлення

використано широку палітру гравійованих елементів художнього оздоблення: рамки титулів — форти, ілюстрації, заставки, кінцівки, буквиці-ініціали, в'язь, оздоби колонтитулів (загалом понад тисячу дощок для відбитків) і велику кількість винахідливо застосованих виливних прикрас. Тобто, унівська колекція НБУВ, хоча й не репрезентує всієї унівської спадщини, формує адекватне уявлення про її тематику, мовний репертуар, художнє оформлення.

Найцікавішими для дослідників текстів в унівській спадщині НБУВ є твори Йосифа Шумлянського «Зерцало до преїзрення і латвійшаго зрозуменя віри святой» (1680) і Кирила Транквіліона Ставровецького «Зерцало богословії» (1692), з повчальної літератури — «Собраніє випадков...» (1732) та «Поученіє о святих тайнах...» (1745), з оказіональних видань — донедавна невідомий у бібліографії пастирський лист Варлаама Шептицького 1712 року. Унівські літургійні книги також заслуговують бути джерелами — насамперед, звичайно, церковнослов'янської, а в окремих розділах — української мови XVII–XVIII ст. Адже книжна українська мова (або українські

¹ Заболотна Н.В. Видання друкарні Унівського Успенського монастиря у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Дослідження. Науковий каталог / відп. ред. Н.П. Бондар; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т книгозн. Київ: НБУВ, 2024. 344 с.

мовні елементи в церковнослов'янських текстах) у літургійних книгах могла бути використана в передмовах, коментарях, настановчих текстах для священників. Статистика показує, що з 52 відомих нині унівських видань 40 було надруковано церковнослов'янською мовою й 10 — українською.

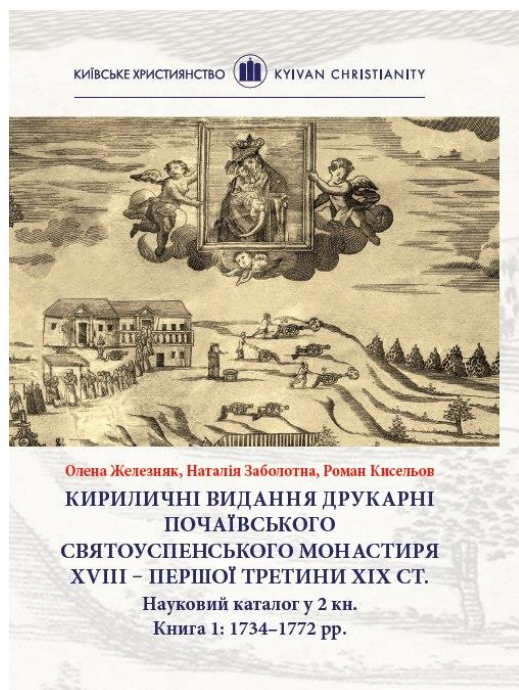
Друкарня Почаївського Успенського монастиря розпочала діяльність у 1730-х роках — уже за унії, — і була однією з найпотужніших українських друкарень свого часу, конкуруючи накладами й різноманітністю репертуару, а також рівнем оформлення та поліграфії з такими інституціями, як друкарні Києво-Печерської лаври, Львівського братства, Бердичівського монастиря босих кармелітів. Особливістю Почаївської друкарні, у порівнянні з Унівською, було активне видання літератури латинським шрифтом — насамперед польською та латинською мовами, серед цих публікацій були і праці авторів із Західної Європи. Почаївська друкарня долучилася й до «української латинки», прикладом чого є частина тексту відомої «Книжиці для господарства» 1788 р.

Загалом у Почаївській друкарні вийшло понад 280 кириличних і понад 200 латиношрифтих стародрукованих видань, включно з аркушевидами й виданнями без титулів. Почаївські кириличні видання користувалися популярністю й авторитетом у XVIII ст., розходилися далеко за межі ранньомодерної України — на всі обшири, де в богослужінні використовували церковнослов'янську мову — від Балкан і Дунайських князівств до Росії. Порівняно з унівськими, почаївські стародруки значно краще досліджені, і не тільки книгознавцями та мистецтвознавцями, а й філологами. Особливу увагу привертає українська мова почаївських стародруків, зокрема вона стала предметом не тільки окремих публікацій, а й кількох кандидатських дисертацій¹.

Основна частина **каталогу почаївських кириличних стародруків НБУВ**² охоплює кириличні видання унійного періоду діяльності друкарні (від її заснування до 1831 року), коли Почаївський Успенський монастир

¹ Литвиненко О.О. Мовні особливості почаївського стародруку «Книжиця для господарства» 1788 р. (Фонетика. Морфологія): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2002. 212 с.; Федак С.А. Українська літературна мова на Волині у XVIII ст. (фонетика та морфологія почаївських стародруків): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2004. 210 с.; Кисельов Р.Є. Лексика української мови в почаївських виданнях XVIII – першої третини XIX ст.: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2005. 257 с.

² Железняк О., Заболотна Н., Кисельов Р. Кириличні видання друкарні Почаївського Святоуспенського монастиря XVIII – першої третини XIX ст.: Науковий каталог у 2-х книгах. Кн. 1: 1734–1772 рр. Львів: вид-во УКУ, 2025. 504 с. Над другою книгою (1773 – перша третина XIX ст.) ще триває редакційна робота.

їх примірників, серед яких є видання, не описані в бібліографії, у тому числі відомі в єдиному примірнику, та варіанти видань. Загалом це 1801 примірник (включно алігати в конволютах та окремі невеликі фрагменти), якими представлені 212 видань кириличних стародруків та 3 видання гражданського друку. Серед них, окрім згаданих «Богогласника» і «Книжиці для господарства», «Богословія нравоучительна», «Слово к народу кафоліческому» («Народовіщаніє»), «Сім'я слова Божого», «Науки парохіяльні» (кожна з цих праць була перевидавана, деякі — неодноразово) та

менш відомі твори української проповідницької, повчальної та катехитичної літератури. На увагу дослідників заслуговують і почаївські стародруки, церковнослов'янською мовою української редакції, адже в друкарні велася систематична робота над текстами, зокрема уточнення перекладів богослужбових книг. Інформація про це часто міститься на титулі: наприклад, у Тріоді пісній 1767 року зазначено: «Тріодіон си єсть Тріпѣснец... По древним екземплярем греческим исправлен». З огляду на це перспективним видається порівняльне дослідження почаївських та церковнослов'янських книг інших українських друкарень.

Обидва каталоги можуть бути використані для філологічних досліджень не тільки як орієнтири щодо наявності в НБУВ українсько- чи церковнослов'янськомовних видань відповідних друкарень — об'єктів досліджень, а й безпосередньо як джерело завдяки двом комплексам текстів. По-перше, це друковані тексти — цитати самих видань: відтворені тексти титулів, назви розділів книги (ця частина детальніше розписана в «універсальному» каталозі, бо в «почаївському» назви деяких типових розділів (переважно літургійних книг) уніфіковано й наведено сучасною українською мовою), початкові рядки з певних аркушів (сторінок), зафіксовані з метою ідентифікації видання. По-друге, це рукописний матеріал — масив усіх виявлених і відчитаних у книгах покрайніх записів різних періодів і тематики,

абсолютна більшість яких публікується вперше. Ці записи були створені в різний час — від виходу друком конкретної книжки у другій половині XVII – XVIII ст. до початку XX ст., переважно на Правобережжі, Поділлі, Волині; на півдні ареал створення цих записів включав власне Південь України, а на заході — українські етнічні землі Холмщину й Підляшшя в сучасних кордонах Польщі. Є записи і в поодиноких книжках, що побутували за межами українських етнічних земель. Маргінальні записи створено різними європейськими мовами, але більшість їх — українською (кирилицею й інколи латинкою) та церковнослов'янською. Записи передано зі збереженням оригінального написання й подекуди графічних варіантів, наскільки дозволяли технічні можливості. Адже досі жоден із відомих комп'ютерних шрифтів не має всіх необхідних давніх кирилических літер, включаючи виносні під титлом, лігатури й діакритики; наявність таких знаків суттєво підвищила б точність відтворення давніх текстів, а отже, піднесла рівень їх публікацій.

Саме задля збереження для історії і впровадження як джерел подальших досліджень було відтворено всі прочитані записи — не тільки ті, що мають стосунок до побутування самої книжки (провенієнції — власницькі, вкладні, дарчі записи), а також дотичні до тексту — глоси, коментарі стосовно змісту, а також «оказіональні» маргіналії — фіксації важливих із погляду їхніх авторів або незвичайних фактів — історичних подій, природних та кліматичних явищ, подій місцевого чи сімейного значення, виявлені записи молитов, художніх творів (віршів та прислів'їв) і навіть проби пера. Багато записів датовано й локалізовано авторами каталогів, решту умовно датовано за почерком та інколи за змістом. Публікація їх важлива не лише з історичних міркувань — для фіксації особливостей примірника на сучасному етапі (адже чорнило з часом згасає, а олівець витирається) та для допомоги дослідникам, яких цікавить той чи інший конкретний примірник, — але і з погляду зведення тисяч цих «мікропам'яток», які розпорошені по різних книгах у фонді й виявити які можна тільки під час фронтального посторінкового опрацювання. Численні покрайні записи у стародруках не завжди читабельні, що пов'язано з низкою чинників: почерком авторів, станом збереження книги — втратою або ушкодженнями сторінок, вигоранням чорнила чи стиранням олівця з плином часу, а також умисними пошкодженнями записів новими власниками.

Розгляньмо приклади покрайніх записів, що увійшли до обох каталогів. «Найбільш виправданими» у книжках є власницькі, вкладні й дарчі записи. Вкладні записи традиційно писали за усталеною схемою, вони могли бути більш або менш деталізованими, але всіх їх об'єднували назва книжки, імена дарувальників та назва храму, куди здійснюється вклад. Часто їх намагалися складати високим стилем, але не завжди, як оцей українськомовний запис Пилявецького братства: «Вонма Ѡца и Ѡна и Ѡтго Дха Амниъ, // Ѡей Ѡлужебникъ заплатило браство Ѡтарши" бра", // [ли]арко березне"ко второго ба[??]ва Иванко Коваль, Дали за неи // злотихъ тридцать Ишѣсть Ѡцу Лѣстецкому // Намѣсниковѣ Пѣлавецкому Рокѣ Божого *аѣлз // Мѣца Мар"та Днѣ, ѣ, // До цркви Ѡтой вликоМченици Парескевѣи Достаро" Гиннавѣ // Ижеви Нѣхто Неваживса в[за]ти Исцркви Подклатвою Ѡтихъ Ѡцъ,» (Служебник. Унів, 1733; позиція в каталозі 10.2. шифр Кир.491, арк. [8] I рах. – 6 II рах., на лицевих боках арк.).

Вкладний запис Варлаама Півторака за формою і змістом нагадує юридичний документ, бо має умови щодо варіантів подальшого використання книги. Очевидно, вкладник, «не уміючи писанія», доручив складання запису місцевому священнику або дяку (імені якого не зафіксовано), людині з освітою, бо в тексті бачимо такі запозичення, як «претенсія», «реквізиція»: «Во имя Ѡца и Ѡна и Ѡтаго Дха Амниъ // Ѡію книгу рекомѣю Триидъ цвѣтнаа купилъ рабъ Бжій, // Варлаам си" Мойсеа Невожа назвико" Пѣвторакъ, // швивателъ Великой Повѣйной за которѣю далъ злотихъ по"скихъ // сорокъ и ше"т [zl] 46 которѣю шфѣрѣю до хра" Покрови // Прѣтой Бци веси Ива"ковецъ в той сенсѣ, гди жъ е"т потреба таа // сіа та"у ажеви хвала Бжаа (!) неоустала, до време"е того // до которого мои власниі синове имене" Па"телеймонъ старшій си" // и Григорій си" молодшій. (старшо" го" з [7], молодшій го" jeden 1,) // дойдѣт належитой Писаніа Ѡтаго навѣки и будѣт в станѣ // іерейско" в то време"а могу іа любѣ мои синове // ви" вираженіи шдеврати могу" лечѣ на хвалѣ Бжію // а не на свою потребу а ни мои шверстники за"ной // не пови"ни мѣти и не будѣт до сеа книги жа"ной претенсіи, // и реквѣзиціи. (Того Боже не да" в часѣ скоро" смерті на м"е и на мои сини.) // Тилко вѣчними часи будѣт слѣжити свѣтинѣ Бжій всеа тѣте"ши // іако іа [іа тѣ] швѣдници (!) мою та" рѣкою моею // власною по"писѣю не оумѣючи писаніа ти"ко зна" кр"та ста[?] // Варлаамъ си" Мойсеа Нево* Пѣвторакъ швивателъ веси Повѣ"ной (+) Димитрій Балѣцкій Майсте" (+)» (Тріодъ цвітна.

Почаїв, 1768; позиція в каталозі 55.10, шифр Кир.1320п, арк. 457 III рах. – арк. [10] IV рах., на обох боках аркушів; почерк XVIII ст.).

Привертає увагу макаронічний вкладний запис Івана Третельницького: тут переважає латинка, але використано й кирилицю, часом в одному слові, переважають українські й церковнослов'янські мовні риси, але є також полонізми («nazwysko», «wedłuh»): **«Wo ymia Otca y Syna y Swiataho Ducha amyń. // Syia knyha rekomaia welyky Sluzebnyk // Lityrhyu swiatych so unymy sluzbamy rozlycznymy sluzbamy // kuplonaia za zolotyh polsky monety 36: // ktoroiu kupył iei swiaszczeny jepей // Іоань Тр[е]телнѣцкій u swiasczenaho yiereia Nykolaia // Dwornickaho wo hradi Manaczyni ktoruii emu // ligowana za sluzby Bozestwenyi wedłuh tychze [so...] // na ymia Maryia nazwyskom Piwtoraczka // za swoich rodyczow otca y mater y proczyich swoich s[or]odnykow // Aszczeby kto jey malby odalyty ot neho // budu s tym ze sud ymity naftorom przyszestwii Hospodny // roku Bozyia 1771 mcia Aprylia dnia 24»** (Служебник. Почаїв, 1765; позиція в каталозі 48.2, шифр Кир.2380п, арк. 1–13 II рах., на лицевих боках аркушів).

Цікавими є записи, що відбивають рецепцію і ставлення читача до книжки. Наприклад, почаївський нотний Ірмологіон 1775 року (позиція в каталозі 73.21, шифр 1420п) отримав дві протилежні характеристики: **«Добрый Ирмологѡнь почаевской спѣваты на нѣмь осьмый глась»** (арк. 174 зв. II рах.; почерк кін. XVIII ст.) і **«Глась осмий округний тяжкий»** (арк. 210 II рах.; почерк кін. XVIII ст.; запис закреслено).

Інколи можна зустріти записи найрізноманітнішого змісту, недотичного до книжки, серед них трапляються характеристики інших осіб — їх очевидно залишали учні церковних шкіл, або, як у цьому разі, самохарактеристика **«Василь то есть хлопец добрый»** (Мінеї. Почаїв, 1761, позиція в каталозі 33.50, шифр Кир.2272п(1, 2), нижній форзац; почерк поч. XIX ст.).

Часто записували вірші з псалмів, короткі молитви, а інколи — цілісні молитовні тексти. На верхньому форзаці почаївського Служебника 1788 р. (позиція каталогу 124.12, шифр Кир.5321п) є кілька канонічних церковнослов'янських текстів, записаних латинкою і кирилицею. Увагу привертають записи латинкою через те, що через транскрипцію (тогочасним польським написанням) вони чітко передають українську традицію читання церковнослов'янських текстів, наприклад, **«O wsepitaja Mati rozszaia wsich Swiatych swiatijszeje slowo ninszejepryiemszy prynoszenije»**.

Не часто, але трапляються в описаних стародруках записи поетичних творів. Серед них «Піснь Божому Тілу», записана на верхньому форзаці

НБУВ. Різноманітні за змістом, призначенням, мовою написання, періодизацією й локалізацією, будучи розпорошеними по берегах книжок, ці записи залишаються на маргінесі досліджень, не пов'язаних напряму з вивченням конкретних примірників. Завдяки каталогам корпус записів можна буде використовувати в історико-лінгвістичних дослідженнях і як матеріал для історичних словників української мови.

Nataliia Zabolotna, Candidate of Philological Sciences, Senior Researcher of the Department of Old-Printed and Rare Books, Vernadsky National Library of Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-2302-959X>
e-mail: zabolotna@nbuv.gov.ua

UNIV AND POCHAIV OLD-PRINTED BOOKS — SOURCES OF THE UKRAINIAN AND CHURCH SLAVONIC LANGUAGES

The article analyzes Univ and Pochaiv old-printed books as important sources for studying the Ukrainian and Church Slavonic languages through the lens of copy-based printed catalogues of the Vernadsky National Library of Ukraine. It highlights the role of monastic printing houses of the 16th to 18th centuries in shaping the Cyrillic print heritage and outlines the thematic, linguistic, and genre repertoire of their publications. Special attention is devoted to scholarly catalogues of Univ and Pochaiv early prints as instruments for documenting edition variants, artistic design, and the history of individual copies.

The study demonstrates that these catalogues contain not only bibliographic descriptions but also a substantial corpus of printed texts and marginal inscriptions, most of which are published for the first time. The linguistic features of these inscriptions — their geography, chronology, and functional diversity ranging from provenances to prayers, poetry, and personal notes — are examined in detail. It's shown that Univ and Pochaiv old-printed books provide valuable material for investigating the Ukrainian book language and the Ukrainian recension of Church Slavonic in the early modern period. The article concludes by emphasizing the high source-study potential of the Vernadsky Library catalogues for historical-linguistic research and for the compilation of historical dictionaries of the Ukrainian language.

Keywords: Univ old-printed books, Pochaiv old-printed books, Cyrillic printing, Ukrainian language, Church Slavonic language, scholarly catalogues, marginalia.

Отримано редакцією журналу / Received: 25.11.2025

Прорецензовано / Revised: 01.12.2025

Схвалено до друку / Accepted: 19.12.2025